

ETT ÄMNE

SÖKER EN FÖRFATTARE

ETT FÖRSLAG OCH EN KRITIK MED ANLEDNING AV VILHELM MOBERGS VERK

Av professor FREDRIK LAGERROTH, Lund

TILL en akademisk lärares vanskligaste uppgifter hör att ge ämne för en doktorsavhandling. Det kan hända att han ger den frågande studenten samma svar, som dessa raders författare själv en gång erhöi: det bör vederbörande helst själv hitta på. Svaret behöver ej vara uttryck för vare sig oginhet eller indolens. Den självständighet, man kräver av ett vetenskapligt arbete, bör uppensbara sig redan i ämnesvalet.

Att en skönlitterär författare begär ämne för en dikt eller en roman torde vara mindre vanligt. Den litterära konceptionen vill diktaren ogärna se störd av yttre ingripanden. Men när icke berget kommer till Muhammed, får Muhammed komma till berget. Det är icke ovanligt att jubilerande institutioner hos stora skalder beställa festdikter och med förvånansvärt gott resultat. Det har ofta framhållits, att flera av vår skaldekonsts yppersta pärlor äro att finna bland dylika tillfällighetsdikter. Det kan vara nog att nämna Tegnér's sång vid Svenska Akademiens 50-årsfest och Viktor Rydberg's jubelfestkantat vid Uppsala universitets 400-årsjubileum. Är det då så egendomligt, om från en mera diffus grupp av den stora läsande allmänheten röster höras, som yrka, att det eller det ämnet borde tagas upp till behandling. Mången av äldre generation torde ännu minnas, hurusom efter storstrejken 1909 från socialdemokratiskt håll beklagades, att ingen skald stod upp för att besjunga den uthållighet, offervilja och solidaritet, arbetarklassen ådagalagt i sin kamp för social och ekonomisk rättvisa. Men även författare själva kunna ställa uppgifter för sina medbröder. Så Vilhelm Moberg uti en essay, benämnd Svensk strävan, införd i den 1941 utgivna samlingen I angeläget ärende. Det är med utgångspunkt i detta Mobergs program för ett historiskt epos, en historiker vill uttala sina önskemål, till en del likartade med

men också i mycket skilda från vad Moberg anser vara ett värdigt föremål för en, om han här blivit rätt förstådd, ej blott vetenskaplig utan ock skönlitterär behandling.

Vad Moberg i nämnda essay anger som »ämnet till ett överväldigande stort epos, ett verk i tjugo delar», är huru svenskarna brutit sin mark och byggt sitt land under de årtusenden, som ligga mellan »svedjebacken och traktorn». Hjältarna i detta epos skulle vara »jordens män», alla okända och alla glömda. Det är dock icke blott om möda och arbete det skulle handla. På frihetens grund ha svenskarna byggt upp sitt land. En gång i tiden grundlagd på bondetinget har friheten hävdats i kamp mot herremännens, särskilt under trettioåriga krigets tid, dokumenterade strävan att lägga under sig böndernas jord för att slutgiltigt räddas genom Karl XI:s reduktion. På den bevarade svenska bondefriheten som yttersta grund vilar 1900-talets folkstyrda Sverige. Även detta motiv borde — detta är tydligen Mobergs mening — löpa som en röd tråd genom sagda epos.

Så långt Moberg. För så vitt hans plan blott avser odlingshistorien i detta ords ursprungligaste mening, är däremot icke så mycket att invända. Den, som läst Knut Toringserien, kan mycket väl tänka sig Moberg själv mäktig att i en bondesläkts öden genom århundraden fånga så väl de växlingar, jordbruk och därtill knutna produktiva näringsfång undergått i både historisk och förhistorisk tid, som de sociala problem, dessa växlingar aktualiserat. Dock kan det näppeligen lämnas endast åt bönder att föra utvecklingen framåt. Vad ha icke herrgårdarna betytt som mönsterbruk under senare sekel! Och var det icke en herreman, Rutger Maclean, som tog initiativet till sprängningen av den form för jordens bebyggelse och brukande, som en gång i tiden funktionsduglig, av bönderna vidhölls sen den förlorat sin raison d'être, byalaget? Och vad ha icke vetenskapsmännen betytt särskilt för de sista årtiondenas tekniska framsteg!

Först när det gäller frihetsmotivet måste invändningarna bli principiella. Den sociala friheten dominerar hos Moberg. Den konstitutionella friheten är dock icke mindre viktig den, men för dess vidkommande kan bonden under inga förhållanden bli centralfiguren.

Det är ett rent politiskt epos med den konstitutionella friheten som medelpunkt, som här anbefalles med avståndstagande från den av Lagerbring och Geijer skapade monarkiskt-demokratiska historieuppfattning, som skymtar i Mobergs essay.

Det är förunderligt, i huru ringa utsträckning det konstitutionella problemet möter oss i den skönlitteratur, som behandlar motiv från Sveriges historia. Om vi bortse från Dalins »Svenska friheten», som längesedan upphört att tillhöra den levande litteraturen, är det blott ett stort anlagt verk, som kan nämnas, Topelius' säkert även av nutidens ungdom livligt gouterade romancykel Fältskärns berättelser. Men det har också något av den utsträckning i tiden, som Moberg anbefaller. Om det icke omspanner årtusenden, så inrymmer det i alla fall fyra à fem generationer. Den Geijerska historieuppfattningen har där sin företrädare i bonde- och borgarsläkten Larsson, medan den motsatta av Fryxell lanserade om aristokratien såsom folkväldets främste förkämpe och yppersta blomma representeras av den grevliga ätten Bertelskiöld. Hälften av utrymmet är ägnat åt den epok, under vilken vårt folk för första gången i emancipation från konungamakten etablerade en utsträckt politisk självstyrelse, frihetstiden. Dennas final bildar den stora romanens avslutning.

Topelius' verk, som nedskrivits under det mäktiga intrycket av den bekanta striden mellan Geijer och Fryxell om aristokratfördomandet i den svenska historien, kunde så till vida anses fylla rimliga krav på objektivitet, som båda åskådningarna äro företrädda. Men författarens sympatier äro avgjort för det Larssonska programmet: en konung och ett folk. Bertelskiöldarnas medlarroll kan så mycket mindre väcka våra sympatier, som därbakom enligt Topelius ännu så sent som i samband med frihetstidsparlamentarismens genombrott 1739 döljer sig tanken på en adelsrepublik efter polskt mönster. Och i de frihetstida riksdagsstriderna varsnar författaren knappast annat än ett hänsynslöst intrigspel.

En ny roman med liknande ämne borde först och främst kunna visa en högre uppskattning av den aristokratiska linjen i vår historia. Vi kunde härvid ha åtskilligt att lära av engelsmännens inställning till sin aristokrati.

Sin konstitutionella frihets upprinnelse räknar England som bekant tillbaka till 1215, då upproriska feodalbaroner avtvungo Johan Utan Land Magna Charta. I och för sig är dock detta gloriösa aktstycke, såsom samtiden såg saken och vårt århundrades forskning klart ådagalagt, intet annat än ett feodalt frihetsbrev. Den skattebevillningsrätt det däri är fråga om har blott vissa feodala avgifter till föremål, och den rättssäkerhet, som däri avhandlas, avser endast vasaller. Om feodalbaronerna ägna bönderna någon uppmärksamhet, är det i deras egenskap av värdefulla

inventarier å de adliga godsens. Och dock har den uppfattning av dokumentets betydelse, som allt sedan parlamentets första strider med Stuartarna varit den populära, i vår tid framgångsrikt försvarats av framstående vetenskapsmän. Genom Magna Charta sköts en bräsch i det kungliga enväldets bålverk, genom vilken sedan nya samhällsklasser kunde rycka fram i kamp för en mer folklig självstyrelse. Konungen hade fått veta, att över honom fanns en myndighet, som han icke ostraffat fick trotsa, lagen.

Huru annorlunda ter sig det stora frihetsbrev, som Magnus Erikssons aristokratiskt sammansatta förmyndarregering 1319 — således föga mer än ett århundrade efter tillkomsten av Magna Charta — utfärdade i samband med att den späde prinsen av en fulltalig svensk folkrepresentation, inrymmande ombud för både borgare och bönder, valts till svensk konung. Det kan icke vara tu tal om att den skattebevillningsrätt, brevet handlar om, gäller hela Sveriges folk, nyss ett offer för tre furstehovs utpressningar. Och dock är det ej blott genom nämnda brev och såsom den svenska riksdagens egentliga födelseår 1319 har sin stora betydelse i den svenska konstitutionalismens historia. De formulär, som landslagens konungabalk från 1340-talet fastställt för de eder, konung och allmoge ha att efter ett konungaval utbyta med varandra, återgå enligt K. G. Westman på de edsformulär, som användes vid Magnus Erikssons val och hyllning. Huvudsumman av den författning, som i Sverige var gällande långt fram under nyare tid, är således, vad aldrig med tillräcklig styrka framhållits, en skapelse av svensk aristokrati i spetsen för Sveriges folk på en tid då ingen handlingsduglig konung fanns. I konungaeden ingår också den märgfulla försäkran om enskild mans rättssäkerhet, som ännu är bevarad i § 16 av nu gällande regeringsform: konungen skall rätt och sanning styrka ... ingen fattig eller rik fördärva eller fördärva låta till liv eller lem utan han lagligen förvunnen och dömd är etc. Såsom just K. G. Westman i ett politiskt tal i fjol höst framhållit, kontrasterar svensk rätt från 1300-talet genom det allmänna statsmedborgarskap, varmed den räknar, bjärt mot den feodala tankevärld, som möter i det engelska frihetsbrevet. Det må då stämpas som falsk blygsamhet att kalla 1809 års R. F. § 16 för Sveriges Magna Charta.

Så påtagliga äro den svenska aristokratiens förtjänster om vår första författning. Och dock hör man ofta sägas, att den överlag intet annat tänkt på än att utverka sig själv privilegier till förfång för andra medborgare. Faktum är dock att landslagens prin-

ciper bringas i erinran i de försäkringar, som på adelns tillskyndan avtvingas både val- och arvkonungar så väl under den senare medeltiden som under nyare tid sedan 1594. De privilegier, den utverkat av konungen, ha fram till 1600-talet blott intresserat de båda kontrahenterna själva. Några nya privilegier har den sedan 1723 ej erhållit, och de, som då garanterades den, hade ett halvsekel innan adeln avträdde som riksstånd förlorat all praktisk betydelse.

Sveriges konstitutionella frihet vilar icke längre på landslagens grund. Uti ett från rikets allmänna lag skarpt avskilt offentlig-rättsligt dokument, regeringsformen, söker den nu sitt fäste. Också detta aktstycke är i första hand ett aristokratiens verk, koncipierat under tider då konung var frånvarande eller omyndig och bragt i hamn, när valriket på grund av konungaättens utlocknande eller avsättning igen hade aktualitet. Mot denna växling, när den vid frihetstidens början ägde rum, satte sig bönderna på tvären. Och tillkomsten av vår ännu gällande regeringsform äventyrade de genom ett uppträdande, som de flesta forskare anse oresonligt. Ännu 1809 var det främst tack vare adeln, som ständerna kunde taga författningsverket i egen hand och förverkliga programmet »konstitution först, kung sedan».

Men nämnda frihetsepos förutsätter icke blott blick för vad historikerna nu rätt allmänt — se bl. a. Ingvar Anderssons 1941 utgivna bok Sveriges Historie genom Tiderne — kalla den aristokratiska konstitutionalismen. Det förutsätter ock en mer positiv inställning till den epok, då denna konstitutionalism utvecklade sig till parlamentarism, än den Moberg förräder, då han talar om »den s. k. frihetstiden». Våra skönlitterära författare måste övervinna den motvilja mot detta tidevarv, som tagit sig analoga uttryck i Franzéns Den gamle knekten och Berit Spongs Kungsbuketten — i båda räkna s. a. s. karolinsk och gustaviansk tid varandra händerna över frihetstidens utilistiska på krigiska bragder lindrigt sagt fattiga tidevarv — och senast möter i Sten Selanders trilogi i festkantaten vid riksdagens femhundraårsjubileum: »fattigdom, finkel och mutor». Det är svårt att förstå, att vad som under denna tid rörde sig i det svenska folkets själ icke skulle kunna poetiskt utnyttjas. Vi ha där frihetsentusiasmen och frihetsyrans, som när problemen visa sig vara mer komplicerade än man från början föreställt sig, slå över i desillusion, hos somliga snart hävd genom problemens fördjupning, hos andra utmynnande i politisk kvietism. Där möta ock två andra höga, för Moberg kära ideal, freden och arbetets ära. Erövraren lämnar

plats för uppfinnaren. En obetvinglig lust att förbättra världen griper alla. Huru rikt fasetterat ter sig icke då det svenska folklynnet just tack vare den tävlan mellan partier, som statsskicket tillstädjer! Och vilken äkta medkänsla för samhällets olycksbarn möter man icke hos en sådan för tidevarvets innersta livsprinciper typisk gestalt som Anders Chydenius!

En dylik konstitutionell parlamentarisk romancykel, gärna utsträckt framåt i tiden till dags datum och inrymmande så många band som rimligt är, skulle naturligtvis icke göra ett bondepos om den svenska jordens bebyggelse, sådant Moberg tänkt sig, onödigt. Det är icke så att den sociala miljön ej skulle vara fin nog för en akademikers önskedrömmar. Med största intresse följde en viss indelningsverkets krönikör »Raskens» liv i det fattiga soldatorpet. I många former trivs det sköna, och litterärt njutbart blir allt som ses med en konstnärs öga. Det är blott meningen framhålla, att även de högre stånden kunna erbjuda en passande miljö för en svensk författares skildringskonst. En sådan roman som den här skisserade skulle bli ett slags politisk bildningsroman, där de stora politiska och framför allt konstitutionella problemen i klubbar och plena diskuterades med samma iver tiderna igenom som låt oss säga de religiösa problemen i »Fritt ur hjärtat» i Vapensmeden. Den, som betvivlar, att den aristokratiska konstitutionalismen skulle kunna göras litterärt njutbar hänvisas till Kellgrens i samband med 1789 års statsvälvning nedskrivna dikt »Dälden». Där möter i poetisk förklädnad den syn på förhållandet mellan konung, adel och folk, som sedan Fryxell sökt ge historisk dokumentering.

Om ytterligare en polemisk udd riktas mot Moberg, är det därför att det frihetsbegrepp, han rör sig med så väl i nämnda essay som i hans berömda roman »Rid i natt», är icke blott begränsat till den sociala aspekten utan i och för sig medeltidsmässigt. Det hör enligt hans egna, så väl analyser som skildringar, skogarnas folk till och kan så till vida också sägas vara äktgermanskt, som ju enligt Montesquien frihetsträdet först spirat upp i Germaniens skogar. Det går ut på att rätten är högsta suverän och att därför envar som känner sig kränkt i sina rättigheter kan sätta sig upp emot en överhet, som i och med rättskränkningen förlorat sin egen legala position. Den tyske rättshistorikern Fritz Kern, som med utsökt finess tecknat det medeltida rätts- och författningsbegreppet, bringar i sådant sammanhang Michael Kohlhaas i erinran, och

denne är det väl också, som vi få i tankarna, när vi läsa om Svedjebonden och hans kamp mot vad som kränkte hans rättsmedvetande nämligen försäljningen till en närboende herreman av de skatter, bönderna i hans hemmaby Brändebol dittills haft att erlægga till kronan själv, och än mer det sätt, varpå sagde herreman sökte uttaga sin rätt. Den väsentliga skillnaden föreligger dock att Kohlhaas prövar både sachsisk och brandenburgisk rättvisa, innan han uppsäger samhällskontraktet och etablerar sig som krigförande makt, medan Svedjebonden i misströstan om ojävigheten hos ett häradsting, å vilket dock hans ståndsbröder fungera som nämndemän, går på skogen omedelbart efter det att Klewens fogde hos honom gjort hemfridsbrott. Än mindre synas hans ståndsbröder Varend utöver vilja ge sig till tåls, tills de ofrälse vid riksdagen utverkat en reduktion och på så sätt i enlighet med en modern åskådning fordringar ombildat positiv rätt till bättre överensstämmelse med deras föreställningar om den riktiga rätten. För Svedjebonden och hans meningsfränder sammanfalla såsom för alla medeltidsmänniskor ideal och positiv rätt. Många äro exemplen på att en sådan åskådning leder ut i anarkien. Säkerligen hade också den 1650 planerade upprorsrörelsen lika väl som tidigare småländska upprorsrörelser, bönderna i sådant sammanhang draga sig till minnes ända tillbaks till Dackefejden, kvävts i blod.

För visso skall Moberg icke känna det rättspatos, som han delar med Ragnar Svedje, dämpat därigenom att det betecknas som medeltidsmässigt och under den situation som förelåg hopplöst. Så till vida vore det också olyckligt, om han så gjorde, som hans bok ju är avsedd som en mäktig predikan mot den defaitism, som i föreliggande utrikespolitiska situation söker att lägga vårt land värnlöst mot en främmande inkräktare. Mot en sådan anser även Kern den medeltida inställningen alltjämt vara den riktiga. Ser man åter på den inrikespolitiska situationen, som »Rid i natt» direkt handlar om, blir det rum för önskningar om annan behandling av problemet. Den parlamentariska väg, på vilken bönderna en gång skulle nå befrielsen, låter författaren endast skymta i bakgrunden för berättelsen. Man kan dock fråga sig, om icke en romantiserad skildring av förvecklingarna på 1650 och 1680 års riksdagar kunde gjorts lika spännande som det vi nu få läsa om tilldragelserna i och omkring den lilla småländska byn. En skildring sådan som den förra skulle givit mer positiv behållning rent inrikespolitiskt sett. Vi hade fått bevittna, hurusom, för att tala

med Bertil Boëthius i en av hans inlagor mot Moberg, »den svenska rättsordningen och den svenska friheten ej minst genom böndernas ställning i nämnd och riksdag var hållfast vardagsvara». Boken hade på så sätt kommit att bättre passa samman med Mobergs egen fråga i slutet av hans första replik till Munktell: är icke historien om fädernas kamp och *seger* — kursiveringen är gjord här — för oss en källa till kraft att härda ut, komma vad som komma vill?

Till sist något om det kamerala problem in concreto, kring vilket »Rid i natt» kretsar och Moberg igen återkommer till i sin essay, frälseköpen. Det är nämligen belysande nog för relationen mellan konung, frälse och allmoge eller just de samhällsmakter, som skulle bli huvudaktörerna så väl i här diskuterade romanserie som i det epos, vartill Moberg själv uppdragit grundlinjerna.

Otvivelaktigt har Moberg rätt däri, att frälseköpen så väl som gods- och ränteavsöndringen överlag innebar en fara för en sund samhällsutveckling. Det bör dock ihågkommas, att skulden icke närmast åvilar frälset, som passivt tog emot, utan konungamakten, som satt i gång det krig, nämnda abalienationer voro avsedda att finansiera. Visserligen var adeln själv vid denna tid mer än ett decennium innehavare av statsmakten, men vad den under krigets påfrestningar avhände kronan av gods och räntor var blott en bråkdel av vad drottning Kristina till synes onödd slösade bort. Det bör också framhållas, att den teori om en delad äganderätt, som hotade att bli så ödesdiger för skattefrälsebönderna, först lanserats av kronan vis à vis skattebönderna. Så till vida bevarade sig dock under den tid, »Rid i natt» avser, ett offentlighetsligt betraktelsesätt i fråga om räntan, som skattefrälseböndens skyldigheter gentemot frälsemannen enligt av Ekeberg förebragt, i fjol-årets tidningsdiskussion veterligen icke aktualiserad utredning varierade, allteftersom kronoskatteböndernas bördor ökades eller minskades och frälsejordens privilegier förbättrades eller försämrades. En höjning av prestationerna kunde frälsemannen således icke själv företaga, och ett utbyte av en prestation mot en annan för frälset mer lämpad förutsatte, såsom av Clasons framställning i hans gradualavhandling framgår, frivillig överenskommelse eller i värsta fall en av landshövdingen företagen omräkning. Rimligt vore för övrigt att de dagsverken, bönderna i Brändebol fingo utgöra till överstelöjtnant Klewen och enligt Mobergs framställning åsatte dem ett slavmärke, förut fullgjorts till kronan.

Enligt allmän tydligen även av Moberg delad föreställning räddade Karl XI:s reduktion böndernas själväganderätt. Faktum är dock att först 1789 skattebondens äganderätt till sin jord erkändes vara lika fullständig som frälsemannens till frälsejorden. Och skattefrälset fortsatte att bestå som kameralt institut. Det var blott de donerade räntorna som reducerades. Frälsemannen tvingades att betala lösen för sådana räntor, som han uppburit utan att de uttryckligen tagits med i beräkningen vid köpeskillingens erläggande, men sedan ansågos de ock höra honom till oberoende av alla regler för statsbeskattningen. Först med reduktionen slog således en rent privaträttslig uppfattning av frälseräntan igenom. Befrielse från densamma ställdes först i utsikt i samband med grundskatteavskrivningen, i det staten då icke blott förband sig att ersätta skattefrälsebönderna deras prestationer i samma tempo, som behållna grundskatter avskrevos, utan ock erbjöd skattefrälseräntornas ägare lösen efter en kapitalisering av fyra för hundra. Då dessa emellertid ansett frälseränta vara en god penningplacering, har inlösen gått trögt och på sista tiden har man fått gripa till tvång. Orimligt är ej, att ännu i Mobergs egen livstid en bonde i Brändebol erlagt ränta till en arvinge av den hatade Klewen. Det är egendomligt att icke en sådan sak framhållits under den diskussion, som i fjol fördes i Svenska Dagbladet och Dagens Nyheter.

Att Karl XI, som Moberg på grunder, som i mycket äro synnerligen behjärtansvärda, korat till sin idealkonung, icke var någon fiende till adeln som sådan har senast av Eli Heckscher framhållits. Att denna som godsägareklass icke led någon väsentlig avbräck genom reduktionen utan snarare befastes i denna sin ställning har först genom nämnde forskare blivit bekant. Alltid har man dock vetat, att Karl XI genom det sätt, varpå han använde reducerade gods och räntor — indelningsverket i detta ords egentliga mening av en bestämd inkomsts anvisning att täcka en bestämd utgift — i hög grad medverkat till att skapa en fast ekonomisk grundval för den ämbetsadel, som till stor del uppbar frihetstidens parlamentariska författning. Att han var en folkets man, väl värd att framför andra kungar leva i dess erinran skall ej bestridas. Mer demokrat var han dock icke än att han genom 1686 års tjänstehjonsstadga företagit inskränkningar i allmogens fria disposition av sina personer, detta i akt och mening att underlätta rekryteringen så väl av kronans regementen som adelns uppsättning av tjänare.